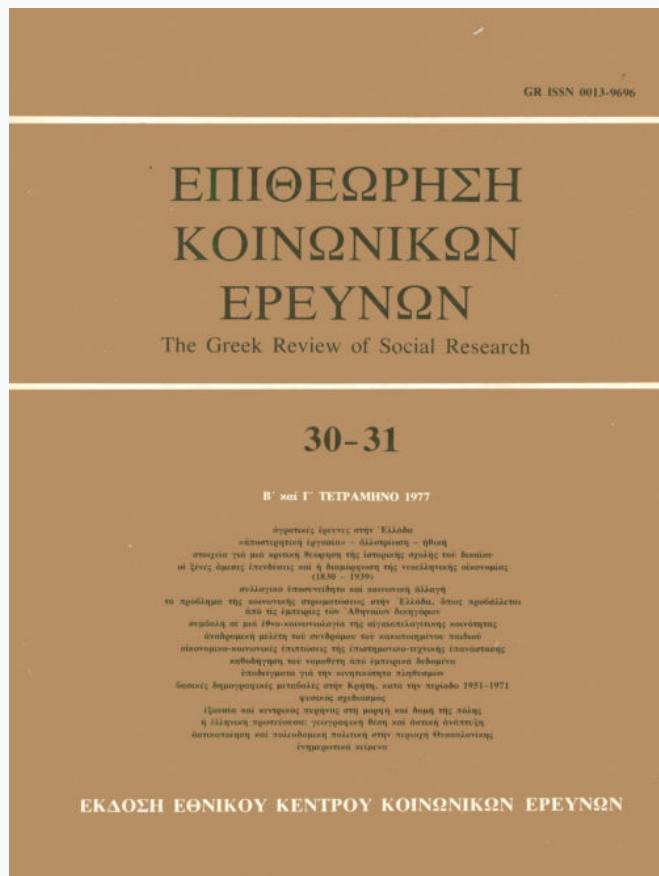

The Greek Review of Social Research

Vol 30 (1977)

30-31 Β'-Γ'

Βασικές δημογραφικές μεταβολές στην Κρήτη, κατά την περίοδο 1951-1971: Συνοπτικό απόσπασμα από ανέκδοτη μελέτη του συγγραφέα

Iwan. Eμμ. Μαυρομάτης

doi: [10.12681/grsr.196](https://doi.org/10.12681/grsr.196)

Copyright © 1977, Iwan. Eμμ. Μαυρομάτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μαυρομάτης Ι. Ε. (1977). Βασικές δημογραφικές μεταβολές στην Κρήτη, κατά την περίοδο 1951-1971: Συνοπτικό απόσπασμα από ανέκδοτη μελέτη του συγγραφέα. *The Greek Review of Social Research*, 30, 318-327.
<https://doi.org/10.12681/grsr.196>

εισαγωγή

Βασικές δημογραφικές μεταβολές στήν Κρήτη, κατά τήν περίοδο 1951–1971

Συνοπτικό άποσπασμα από
άνεκdotη μελέτη τοῦ συγγραφέα

τοῦ

Ιωάν. Έμμ. Μαυρομάτη

Προϊσταμένος Υπηρεσίας
Περιφερειακής Αναπτύξεως Κρήτης

Δέν μπορεῖ νά υπάρξει άμφιθολία ότι από τήν αποψη τῆς βιολογικῆς άναπαραγωγῆς, ή κρητική κοινωνία τῆς περιόδου 1951-1971 άκολούθησε τό πρότυπο τῶν άναπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσεως, ἀν και ἔνα παρόμιο γεγονός δὲν συνέβη μὲ τίς οικονομικές δομές καὶ, κατά μία ἀναλογία, μέ τίς άναπτυξιακές ἔξελιξεις πού σημειώθηκαν στό χρονικό αὐτό διάστημα.

Τό χαμπλό βιοτικό ἐπίπεδο, δέ έντονα ἀγροτικός χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας, ή ὑψηλή πληθυσματική πυκνότητα στίς ἀγροτικές περιοχές, οἱ δχι ἀπόλυτα εύνοικές οἰκολογικές συνθήκες, ή υπαρξή σέ δλη σχεδόν τήν εικοσαετία συγκεκαλυμμένης ἡ φανερῆς ἀνεργίας καὶ οὐ ποαπασχολήσεως, παρ' δλη τήν ἀξιόλογη μετανάστευση, δδηγούν ἀσφαλῶς στό συμπέρασμα δτί οἱ εύνοικές δημογραφικές δομές καὶ ἔξελιξεις ηπήρξαν παράγοντες συντελεστικοί γιά τήν ενκολωτέρη ἀνάπτυξη τῆς Νήσου.

Βέβαια, ίσχυρότερες άναπτυξιακές προσπάθειες —ἀπό αὐτές πού καταβλήθηκαν—μέ παράγωγο ὑψηλότερο ρυθμό άναπτύξεος, θά ήταν δυνατό νά συγκρατήσουν μέ συνθήκες υψηλού είσοδοήματος καὶ πλήρους ἀπασχολήσεως ἄχ δλο, ἔνα μεγάλο μέρος τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος τῆς εικοσαετίας, μέ συνέπεια, ἐκτός τῶν ἀλλων, μιά ευνοϊκότερη κατανομή ήλικιδων κατά τό τέλος τῆς περιόδου.

Ιστορική έπισκοπηση

Στήν ἐργασία αὐτή τό ἐνδιαφέρον ἐντοπίζεται στά χρονικά πλαίσια τῆς εικοσαετίας 1951-1971. Κατά συνέπεια, διεξοδική ἀνάλυση τῶν δημογραφικῶν μεταβολῶν θά γίνει γιά τήν περίοδο αὐτή. Παρ' δλη αὐτά θεωρήθηκε σκόπιμη μιά ἀπόλυτα συνοπτική ιστορική ἐπισκόπηση τῶν μακροχρονίων δημογραφικῶν ἔξελιξεων, γιά τό λόγο τῆς δυνατότητας συγκρίσεως τῆς δημογραφικῆς καταστάσεως κατά τήν ἐρευνόμενη είκοσαετή περίοδο, πρός τίς βασικές δημογραφικές καταστάσεις τοῦ ιστορικοῦ παρελθόντος τῆς Νήσου.

Η δλη διερεύνηση τοῦ μακροχρονιότερου ιστορικοῦ φάσματος δδηγεῖ ἀνετα στή διάκριση τριῶν μεγάλων περιόδων, ἀν ληφθεῖ ὑπ' ὅψη τό κριτήριο τῆς υπάρξεως καὶ ἀξιοπιστίας τῶν σχετικῶν δημογραφικῶν στοιχείων καὶ πληροφοριῶν. Συγκεκριμένα: α) τήν πρό τοῦ 1212 μ.Χ. ιστορική περίοδο, β) τήν περίοδο τῆς Ενετοκρατίας (1210-1669) καὶ Τουρκοκρατίας (1669-1898) καὶ τέλος, γ) τήν ἀπό τό έτος 1898 καὶ ἐδῶ ἐποχή.¹

1. Ι. Γρ. Νικοτάκη, Οίκονομική "Ερευνα τῆς Κρήτης, Ήρά-
κλειο 1958.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Μακροχρόνια έξιετη πληθυσμών Έλλάδος και Κρήτης

Έτος	Έλλας	S1	Κρήτη	S2	%
1881 (1879)	1.679.470		279.165		
1900 (1896)	2.433.806		303.543		
1920	5.016.889	100	346.584	100	6,90
1928	6.204.684	123,7	386.425	111,5	6,22
1940	7.344.860	146,4	438.239	126,4	5,96
1951	7.632.801	152,1	462.104	133,3	6,05
1961	8.388.553	167,2	483.258	139,4	5,76
1971	8.768.641	174,8	456.642	131,7	

Π.η.γ.η.: ΕΣΥΕ, 'Απογραφές άντιτοπων έτων.

'Ο "Ομηρος—δπως είναι γενικότερα γνωστό—άναφέρει διτή ή Κρήτη είχε 90 ή 100 «πόλεις». Ή πληροφορία αυτή δέν είναι δυνατό νά υποτελέσει ισχυρό διαφωτιστικό στοιχείο γιά μιά οξιόλογη θεώρηση του συνολικού πληθυσμού, δεδομένου ότι η έννοια της πόλεως κατά την έποχη έκεινη πρέπει νά ήταν ούσιαστικό διάφορη της σημερινής, δχι μόνο από πολλές άλλες άποψεις, άλλα και από την άποψη πού μᾶς ένδιαφέρει ίδιαίτερα έδω, την άποψη του πληθυσμιακού μεγέθους των οικισμών.

Μετά την κατάκτηση της Νήσου από τους Ένετούς κατά τό 1210 μ.Χ.—και έδω θά πρέπει νά άναφερθεῖ διτή δέν έντάρχουν πληροφορίες γιά τόν πληθυσμό της Νήσου γιά τήν, πρό της χρονολογίας αυτής, περίοδο έκτός από αυτές πού άναφέραμε παραπάνω—διαφοροί 'Ενετοί χρονογράφοι άσχοληθηκαν μέτο θέμα αυτό. Σύμφωνα μ' αυτούς, δό πληθυσμός κατά τή λαμπρότερη περίοδο, τήν περίοδο της μεγάλης στρατιωτικής, ναυτικής, έμπορικής και πολιτιστικής ισχύος της Κρήτης (1500 μ.Χ.), είχε φθάσει τό ένα και πλέον έκατ. κατοίκους.² Οι περισσότεροι από τους νεώτερους συγγραφείς συμφωνούν μέτοις πρότους αυτούς Ένετούς χρονογράφους. Διαφορετική δμως ύπηρε δή γνώμη του Γάλλου συγγραφέα Victor Raulin,³ δό όποιος βασίσθηκε σε συγκριτικές έρευνες και ύποστηριξε διτή δό πληθυσμός της Κρήτης είναι άδυνατο νά έπερασε τίς 500.000 κατοίκους και στίς περισσότερο εύνοικές περιόδους της ιστορίας της.

"Αν λάθουμε ύπ' άψη πολὺ ενύρτερες γεωγραφικές περιοχές, γιά τίς δόποις διαθέτουμε σχετικά στοιχεία,⁴ και γιά τίς περιόδους πρό τού 1750, ή

2. Χαρακτηριστικά σημειώνουμε διτή σύμφωνα μέ δόρισμένες έκτιμήσεις (*Encyclopédia Americana*, 1947 Edition, Vol. 8, p.184) δό πληθυσμός της Νήσου μεταξύ του 3000 και 1100 μ.Χ. άνερχόταν σέ 1.200.000 κατοίκους περίου, ένω σύμφωνα μέ την *Encyclopédia Britannica* (1946 Edition, Vol. 6, p. 676-8), δό πληθυσμός πρέπει νά ήταν μεγαλύτερος της σημερινής έποχης.

3. V. Roulin, *Description physique de l' île de Crète*, 1869.

4. Simon Kuznets, *Modern Economic Growth*, Yale University Press, 1967. 'Ελληνική Έκδοση Παπαζήση.

άποψη του συγγραφέα πού άναφέραμε φαίνεται περισσότερο βάσιμη από έκεινη τῶν 'Ενετών ιστορικῶν. Πράγματι, άνεξάρτητα από τίς περιπτωσιακές, ίσχυρές βραχυχρόνιες μεταβολές, ή παγκόσμια μακροχρόνια πληθυσμιακή αύξηση, γιά περιόδους πού άναφέραμε παραπάνω, υπήρξε έξαιρετικά δραδεία, μέ συνέπεια, τή χαμηλή σέ εύρεια γεωγραφική κλίμακα πληθυσμιακή πυκνότητα. Βασικός συντελεστής της δημογραφικής αύτης έξειλεζως ύπηρξε ή υψηλή θνησιμότητα πού συνδέοταν συναρτησιακά μέ τό χαμηλή βιοτικό έπιπεδο και τίς δυσμενεῖς συνθήκες ύγιεινής δηλαδή συνθήκες πού έξουδετέρωναν σέ μεγάλη άναλογία τήν υψηλή γεννητικότητα πού επίστις έπικρατούσε τότε.⁵ Ισως θά ήταν δυνατό ή νότια στηριχθεῖ και ένας κάπως μεγαλύτερος άριθμός κατοίκων από έκεινον πού άναφέρεται από τόν V. Raulin, κατά τή λαμπρή περίοδο του Μινοϊκού Πολιτισμού, αν ληφθεῖ ύπ' άψη άφ' ένός μέν μή ίσχυρή οίκονομική θέση της Νήσου στή Μεσόγειο και αφ' έτερου τό έξαιρετικά χαμηλό βιοτικό έπιπεδο τῶν κοινωνιών έκεινων, αν έξαιρεθούν μικρές μειωφύσεις γύρω από τούς βασιλεῖς και άρχοντες τής έποχής.⁶

Συμπερασματικά, ή έλλειψη ιστορικῶν πηγῶν γιά τίς πρό τού 1210 περιόδους, καθιστά άδυνατη τή συναγωγή βάσιμων συμπερασμάτων άναφορικά μέ το μέγεθος του πληθυσμού πιθανότατα δμως δό πληθυσμός της Νήσου έφθασε περίπου τούς 500.000 κατοίκους, ή, και αν ξεπέρασε τόν άριθμό αυτό, ή ύπέρβαση δέν πρέπει νά ήταν μεγάλη.

Οι κάτοικοι της Νήσου έφθαναν τίς 500.000 κατά τήν περίοδο της κατακτήσεώς της από τούς Ένετούς (1206-1212). Μετά παρέλευση τεσσάρων περίπου αιώνων (1575 μ.Χ.) δό πληθυσμός άνερχεται σέ 219.000 κατοίκους, σύμφωνα μέ τήν άπογραφή του Προβλεπτή της Κρήτης Foscarini.⁷

5. R.T. Gill, *Economic Development. Past and Present*, Prentice Hall Inc.

6. 'Ενθ' άνωτ., R. T. Gill.

7. 'Η Κρήτη είχε τό 1577 193.798 κατ. 'Απογραφή Franc Barozzi, *Relazione*, Bibliothèque de Paris, Hal 384.

Κατά τόν Gyacomo Foscari, *Relazione*, κατά τό 1575 ή Κρήτη είχε 219.000 κατοίκους περίπου. (Biblioteca Marciana,

Σύνολο καὶ νομοί

*Έτος	Συν. Κρήτης	SI%	N. Ηρακλείου	S2%	%	N. Χανίων	S3%	%	N. Λασιθίου	S4%	%	N. Ρεθύμνης	SS%	%	
1881	279.165	100,0	100	87.965	100,0	31,5	92.360	100,0	33,0	52.249	100,0	18,7	46.591	100,0	16,7
1900	303.543	108,7	100	91.228	103,0	30,0	97.721	105,8	32,2	55.303	105,8	18,2	59.291	127,2	19,5
1920	346.584	124,1	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1928	386.425	138,4	100	138.265	157,5	35,8	111.513	120,7	28,8	68.167	130,4	17,6	68.180	146,3	17,6
1940	438.239	157,0	100	168.644	191,7	38,5	126.093	136,5	28,8	71.172	136,2	16,2	72.330	155,2	16,5
1951	462.104	165,5	100	189.637	215,6	41,0	126.524	137,0	27,4	73.784	141,2	15,9	72.179	154,9	15,6
1961	483.258	173,1	100	208.374	236,8	43,0	131.061	141,9	27,1	73.880	141,4	15,3	69.943	150,1	14,5
1971	456.642	163,6	100	209.670	238,3	45,9	119.797	129,7	26,2	66.226	126,7	14,5	60.949	130,8	13,3

Πηγὴ: ΕΥΕ. Απογραφές διοικητικῶν έκδοσεων.

"Αν καὶ δέν εἶναι δυνατό νά υπάρξει σοβαρή ἀμφιβολία ὅτι καὶ στὴ Νήσο ἐπικράτησαν ὅμοιες συνθῆκες μὲν τίς ἀναφερόμενες ἀπό ἄλλους συγγραφεῖς⁸ γιὰ εὑρύτερες περιοχές καὶ περιόδους —μικρὴ παραγωγὴ, κακές ἐσοδεῖς, ἐπιδημίες μεγάλης ἐκτάσεως—εἰδικότερα γιὰ τὴν Κρήτη οἱ σεισμοί, οἱ ἐπαχθεῖς ἀγγαρεῖς, τὰ καταπιεστικά μέτρα τῶν Ἐνετῶν καὶ οἱ συνεχεῖς ἐπαναστάσεις τῶν Κρητῶν, ὅπως ἡ ἐπανάσταση τῶν Ἀργυρόπουλων 1212, τῶν Σκορδίληδων καὶ Μελισσηνῶν 1217, τῶν Σκορδίληδων καὶ Δρακοντόπουλων 1228-1234, τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη 1283-1299 καὶ ἄλλων, συνετέλεσαν (σὲ μιὰ ἐπιπρόσθετη ἀναλογία) στὴν ἔξαιρετικό σημαντική μείωσην τοῦ πληθυσμοῦ μεταξὺ τοῦ 1206 καὶ τοῦ 1577.

Ο πληθυσμὸς ἐπίσης πρέπει νά κυμάνθηκε—μέσα σὲ εὑρύτατα πλαίσια—μεταξὺ 130.000-270.000 κατοίκους κατά τὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανικῆς κατοχῆς τῆς Νήσου. Οἱ σημαντικές αὐτές μεταβολές ὀφείλονται στὶς ἰδιαίτερα σκληρές συνθῆκες τῆς ἐποχῆς, τούς διωμούνς, τίς σφαγές, τίς μεταναστεύσεις καὶ τὴ διστάστακτη φορολογία. Πρέπει δημος νά σημειωθεῖ ἐδώ ὅτι στὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο παρατηρεῖται ἐγκατάσταση Μουσουλμάνων στὴ Νήσο.

Κατά τὸ 1834, ὥστερα ἀπό τὴν αἱμορραγία τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821-1830, ἔγινε ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὰ ἀποτελέσματά της ἀνέθαυταν τὸν πληθυσμό στίς 129.000.⁹ Σύμφωνα μὲν μιὰ δεύτερη ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ διενεργήθηκε ἀπό τὶς δόμωμανικές ἀρχές κατά τὸ 1858, δι πληθυσμός ἦταν 278.900 κατοίκοι, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ ἔτους 1881 δι πληθυσμός ἦταν 279.165.¹⁰

Δεδομένου ὅτι ἀξιόπιστα σὲ σημαντικό βαθμό προσεγγίσεως στοιχεῖα διαθέτουμε ἀπό τὸ 1881 καὶ ἔξῆς, θεωρήθηκαν σκόπιμη μιὰ περισσότερο λεπτομερῆς ἀνάλυση τῆς περιόδου 1881-1971, ποὺ ὑπάρχει στὴ σχετική μελέτῃ.¹¹ Γιά τὶς ἀνάγκες δημος τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ἀρκοῦν οἱ παρακάτω συνοπτικές παρατηρήσεις.

"Αν ληφθεῖ σάγη θάση ὑπόλογισμοῦ τῆς ἐξέλιξεως τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ τό ἔτος 1881, τότε, δημος φαίνεται ἀπό τὴ σχετική χρονολογική σειρά, ἡ μακροχρόνιος ἐξέλιξη μέχρι τὸ 1961 ἀκο-

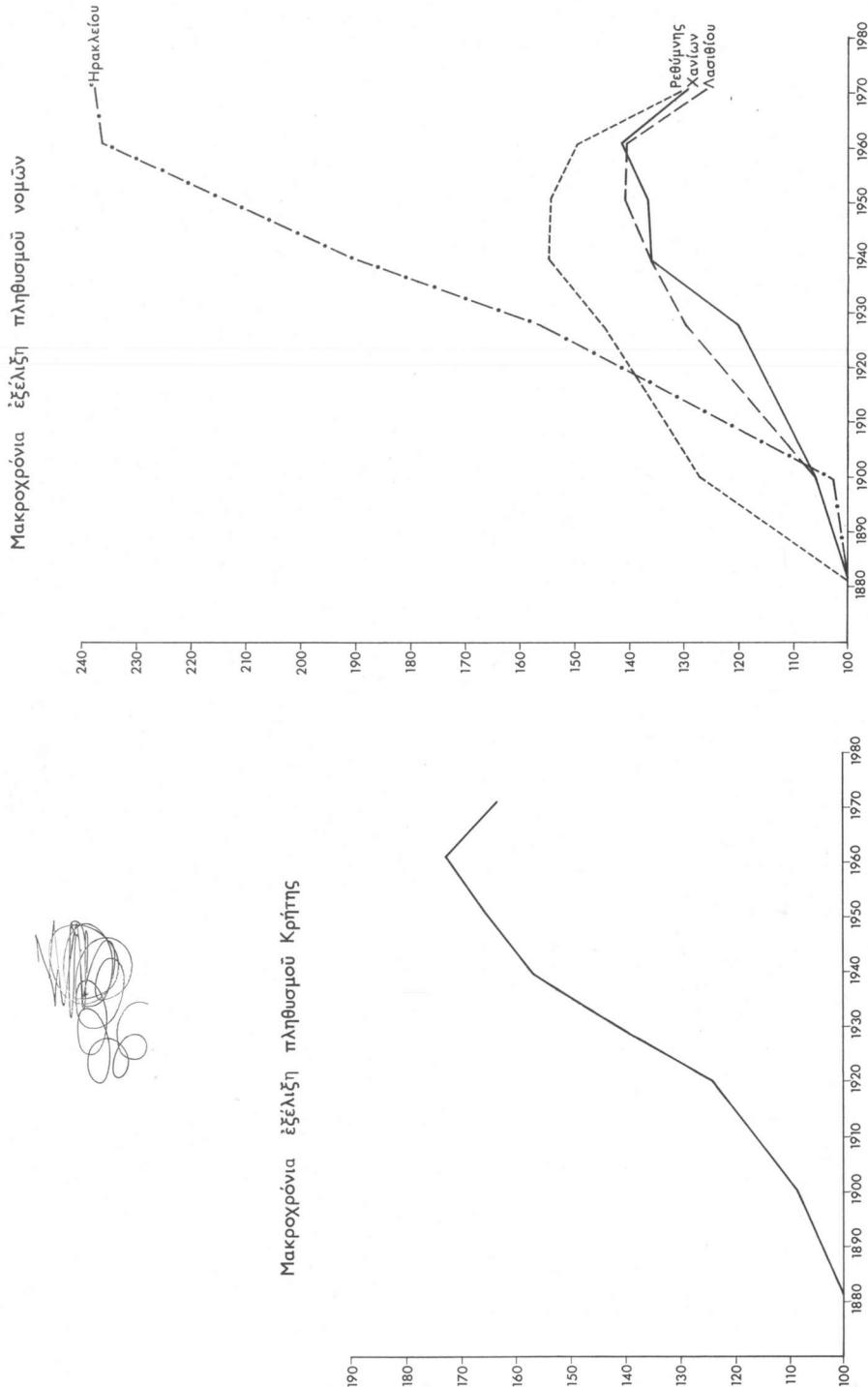
MSS. Hal. CL. 7, No 631a/7476). Τό 1583 ἡ Κρήτη εἶχε 198.136 κατοίκους. Ἀπογραφὴ Καστροφύλακα (Biblioteca Marciana, MSS Hal No 156/6005).

8. "Ἐνθ'" ἀντ., S. Kuznets.

9. Κατά τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1834, ἡ δημος διενεργήθηκε ἀπό τὶς τουρκικές ἀρχές, ὡ πληθυσμός ἦταν 129.000 (Bd. Robert Pashley Esq., *Travels in Crete*, Vol. II, p. 325).

10. Emile Y. Kolodny, «La Crète: mutations et évolution d'une population insulaire grecque», *Révue de Géographie de Lyon*.

11. Ιωάν. I. Μαυρομάτη, *Βασικαὶ Δημογραφικαὶ Μεταβολαὶ τῆς περιόδου 1951-1971*. Τό Χορονομικὸν Πρότυπον τῆς Κρήτης, Ήράκλειον 1976.

λουθεῖ μία «λογιστική καμπύλη» (logistic curve)¹² μέ τη μεγαλύτερη ἐτήσια αὐξήση στήν περίοδο 1928-1940, καὶ μέ τάση συνεχοῦς μειώσεως ἔκτοτε τοῦ ποσοστοῦ τῆς ἐτήσιας αὐξήσεως, τὸ ὅποιο ἔγινε τελικά ἀρνητικό ποσοστό στήν περίοδο 1961-1971, μέ συνέπεια ὁ πληθυσμός τῆς Νήσου κατά τὸ 1971 νύ είναι μικρότερος ἀπό τὸν πληθυσμό κατά τὸ 1951 (Βλ. διαγρ. 1). Χαρακτηριστικά ἀναφέρονται ἔδω τὰ ποσοστά τῆς ἐτήσιας πραγματικῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ κατά μέσο δροῦ, καὶ γιὰ δρισμένα διαστήματα τῆς περιόδου 1881-1971.

1881-1900	0,46%	ἐτησίως	1940-1951	0,54%	ἐτησίως
1900-1920	0,71%	"	1951-1961	0,45%	"
1920-1928	1,43%	"	1961-1971	-0,56%	"

Π γ ή: Στοιχεία πίνακα 1. Υπολογισμοί δικοὶ μας.

πραγματική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ

Ο πληθυσμός τῆς Νήσου αὐξήθηκε κατά 21.251 ἄτομα στήν περίοδο 1951-1961, μειώθηκε δὲ κατά 27.050 ἄτομα στή διάρκεια τῆς δεκαετίας 1961-1971. Συνεπῶς ἡ μέση ἐτήσια πραγματική αὔξηση ἦταν 2.115 ἄτομα ή 0,45% γιὰ τὸ πρότο διάστημα καὶ -2.705 ἄτομα ή -0,56% γιὰ τὸ δεύτερο. Τά ἀντίστοιχα ποσοστά γιὰ τὸν πληθυσμό τῆς Χώρας ἀνήλθαν σὲ 1% καὶ 0,45%, δηλαδὴ κατά τὴν πρώτη δεκαετία ὁ πληθυσμός τῆς Ἑλλάδος αὐξάνεται, σὲ ἀναλογική βάση, δύο φορές περισσότερο ἀπό δύο δὲ κρητικός, ἐνῶ κατά τὴ δεύτερη, ἡ αὔξηση τοῦ σχετικοῦ ἔθνουκο μεγέθους συνοδεύθηκε ἀπό μείσωση τοῦ περιφερειακοῦ. Χαρακτηριστικό ἐπίσης είναι τὸ γεγονός διτὶ τὰ ποσοστά αὐτῶν τῆς εἰκοσαετίας ἦταν τὰ μικρότερα τῶν τελευταίων 90 ἑταῖς στή Νήσο. Ή συνολική πληθυσματική μεταβολή κατά τὴ διάρκεια τῆς περιόδου ποὺ ἔξετάζουμε ὑπῆρξε ἐπομένως ἀρνητική.

Οι παραπάνω πληθυσμιακές μεταβολές ὑπῆρξαν—ὅπως θά ἐκθέσουμε ἀναλυτικά παρακάτω—κατά μία πρότο συναρτησιακή σχέση, τὸ συνδυναστικό ἀποτέλεσμα τόσο τῶν αὐξομειώσεων τῆς βιολογικῆς ἀναπαραγωγῆς (γεννήσεις-θάνατοι), ὃσο καὶ—κυρίως—τῶν μετακινήσεων ποὺ σημειώθηκαν (μετανάτευση-παλινόστηση), ἐνῶ οἱ δύο τελευταίες αὐτές κατηγορίες μεταβολῶν ἐπηρεάσθηκαν στή συνέγεια ἀπό τὶς ιδιάσουσες οἰκονομικές καὶ κοινωνικές συνθήκες οἵ

δόποιες ἐπικράτησαν κατά τήν περίοδο ποὺ ἐρευνοῦμε στή Νήσο καὶ ἀλλοι.

φυσική αὔξηση

“Οπως ἔξαγεται ἀπό τὰ στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ πίνακα, τὸ ποσοστό τῆς φυσικῆς αὐξήσεως μειώθηκε ἀπό 12,6 ἄτομα στοὺς 1.000 κατοίκους τὸ 1951, σὲ 10,7 κατά τὰ μέσα τῆς εἰκοσαετίας (1961), καὶ σὲ 9,6 κατά τὸ 1971. Ή μείωση αὐτῆς τῆς φυσικῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Νήσου διείλεται τόσο στήν ἀναλογική μείωση τῶν γεννήσεων, ὅσο καὶ στήν ἀναλογική αὔξηση τῶν θανάτων.

Πράγματι, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ πίνακα καὶ τόν πληθυσμό τοῦ 1951, τοῦ 1961 καὶ τοῦ 1971, ή γεννητικότητα τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ, μετρούμενη πάντοτε στοὺς 1.000 κατοίκους, κατήλθε ἀπό 19,8 κατά τὴν ἀρχὴ τῆς εἰκοσαετίας, σὲ 18,2 κατά τὸ 1961, ἔκτοτε δὲ παρέμεινε στά ἴδια περίου ἐπίπεδα, ἀφοῦ τὸ 1971 αὐτὴ ὑρισκόταν σὲ 18,0 περίου. Ἀντίθετα, ἡ θητημότητα—μετρούμενη πάνω στήν αὐτὴ βάση—ἀνήλθε ἀπό 7,2 ἄτομα κατά τὸ 1951, σὲ 7,5 κατά τὸ 1961, καὶ τέλος σὲ 8,9 κατά τὸ ἔτος 1971. Συνεπῶς, σ' δλη τὴ διάρκεια τῆς εἰκοσαετίας, ἡ Κρήτη παρουσίασε μά αἰσθητὴ μείωση τῆς φυσικῆς της αὐξήσεως.

“Οσον ἀφορᾶ τὶς ἀντίστοιχες ἔξελιξεις γιά τό σύνολο τῆς Χώρας, θά πρέπει νά σημειωθεῖ διπαραγήθηκαν οἱ ἴδιες τάσεις, ὃν καὶ οἱ σχετικές ἀναλογίες μεταβολῆς ὑπῆρξαν διαφορετικές ἀπό τὶς περιφερειακές. Γενικά μπορεῖ νά ὑποστηριχθῇ διτὶ οἱ διαφορές ποὺ σημειώθηκαν ἦταν δριακῆς μορφῆς καὶ κατά συνέπεια δέν διαφοροποιούνταν τὴν Κρήτη ἀπό τὸ έθνικό σύνολο, ἀπό τὴν ὑποψη αὐτῆς. Ειδικότερα, ἡ γεννητικότητα στήν Κρήτη ὑπερεῖχε, πολὺ λίγο δύμως, ἀπό τὸν έθνικό δείκτη, δύπος ἐπίστης καὶ ἡ ἀναλογία τῶν θανάτων. Θά μπορούσε ἐπιπρόσθετα νά σημειωθεῖ ἔδω διτὶ ἡ γεννητικότητα στήν περιφέρεια ἔξελισσεται εὐνόκιτέρα ἀπό τὸ ἀντίστοιχο ἔθνουκο μέγεθος, μέ ἀποτέλεσμα μά ἐντονότερη ἀπόκλιση τῶν δεικτῶν αὐτῶν κατά τὸ τέλος τῆς εἰκοσαετίας. Εξ ἄλλου, στό ἄρθρο αὐτό, δύπως είναι φυσικό, δέν μπορούμε νά ἐκθέσουμε τὶς ἐνδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις, οἱ δόποιες σὲ δρισμένες περιπτώσεις ἦταν ἀρκετά σημαντικές.

Στόν πίνακα 4 ἀναφέρονται ἡ γεννητικότητα, ἡ θητημότητα καὶ ἡ φυσική αὔξηση σὲ διάφορες χώρες τοῦ δυτικοῦ κόσμου κατά τὴν εἰκοσαετία 1951-1971. “Οπως φαίνεται ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἡ γεννητικότητα στὶς εὐρωπαϊκές χώρες τοῦ πίνακα, κατά τὸ διάστημα 1951-61, κυμάνθηκε μεταξύ 19 (μέγιστη) καὶ 16 (ἔλαχιστη) στοὺς 1.000 κατοίκους, παρέμεινε δύμως αἰσθητά μικρότερη ἀπό τὰ ἀντίστοιχα μεγέθη τῆς Βορείου Αμερικῆς. Ἀντί-

12. T. Yamane. *Statistics: An Introductory Analysis*. Second Edition. A. Happer International Edition.

Θασικές δημογραφικές μεταθόλες στήν Κρήτη κατά τήν περίοδο 1951-1971

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Έτος	Γεννήσεις	Φυσική αύξηση Θάνατοι	Αύξηση	Έξωτερη Μετανάστευση		
				Μονίμως	Προσωρινάς	Σύνολο
1951	10.145	3.541	6.604			
1952	8.887	3.175	5.712			
1953	8.537	3.370	5.165			
1954	8.842	3.319	5.523			
1955	9.320	3.199	6.121	428	-	428
1956	9.430	3.594	5.836	535	162	697
1957	9.085	3.620	5.465	460	209	669
1958	9.393	3.456	5.937	411	100	511
1959	9.461	3.626	5.835	368	109	477
1960	9.219	3.456	5.763	562	227	789
1961	8.502	3.791	4.711	928	233	1.161
1962	8.774	3.705	5.069	2.013	319	2.332
1963	8.673	3.688	4.985	3.009	591	3.600
1964	8.203	4.194	4.009	5.134	1.165	6.299
1965	8.085	3.792	4.293	3.502	1.764	5.266
1966	8.433	3.880	4.533	2.501	1.946	4.477
1967	8.899	3.953	4.936	986	1.670	2.656
1968	8.796	4.204	4.592	1.136	2.153	3.289
1969	8.540	3.964	4.576	2.495	2.258	4.753
1970	8.141	4.103	4.038	3.215	2.262	5.477
1971	7.975	4.081	3.894	2.527	2.489	5.016
1972	7.767	4.198	3.569	1.401	2.356	3.757
1973	7.271	4.072	3.199	707	2.512	3.219

Πηγή: ΕΣΥΕ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Γεννήσεις, θάνατοι και φυσική αύξηση σε διάφορες χώρες
(στούς 1.000 κατοίκους)

Χώρες	Γεννήσεις		Θάνατοι		Φυσική Αύξηση	
	1950-59	1960-70	1950-59	1960-70	1950-60	1960-70
Αγγλία - Ουαλλία	16	17,5	12	11,8	4	5,7
Δανία	17	17,4	9	9,9	8	7,5
Σουηδία	17	14,7	10	9,9	7	4,8
Βέλγιον	17	16,1	12	12,2	5	3,9
Γερμανία	17	17,1	11	11,2	6	5,9
Ελβετία	17	17,9	10	9,3	7	8,6
Ιταλία	18	18,5	10	9,7	8	8,8
Γαλλία	19	17,5	12	11,0	7	6,6
ΗΠΑ	25	20,3	9	9,4	16	10,9
Καναδάς	28	21,9	8	7,6	20	14,3

Πηγή: UN Demographic Yearbook 1959, Table 9, and Demographic Yearbook 1955, Table 25. US Demographic Yearbook, Περίοδος 1960-70.

θετα, ή θνητιμότητα στίς ευρωπαϊκές χώρες έχει μεγαλύτερη άπο αυτή της Βορείου Αμερικής. Κατά τη δεύτερη δεκαετία της έξεταζομένης περιόδου, οι διαφοροποιήσεις στίς χώρες αυτές της Δύσεως έπιηρζαν περίπου οι ίδιες. Χαρακτηριστική μόνο είναι η κάμψη που παρουσιάζεται στη γεννητικότητα της Βορείου Αμερικής.

Σύμφωνα με τήν ανάλυση πού προηγήθηκε και τά στατιστικά στοιχεία πού έκθεσαμε, η φυσική πληθυσμιακή αύξηση της κρητικής κοινωνίας κατά τή μεταπολεμική είκοσαετία έπιηρξε μάλλον

ύψηλή, συγκρινόμενη με τά άντιστοιχα χρονικώς πρότυπα τῶν προηγμένων χωρών της Δύσεως, ἀλλά σημαντικό μικρή ἄν ληφθεὶ πεδίο συγκρίσεως ό χώρος τῶν ψηφανάπτυκτων χωρών τοῦ σημερινοῦ κόσμου.¹³ Πράγματι, ή φυσική αύξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Νήσου βρισκόταν στό ἀνώ-

13. Γεννήσεις 35-40 ἀτόμων στούς 1.000 κατοίκους δέν έπιηρζαν οι έξαιρέσεις γιά τίς ύπο ἀνάπτυξη χώρες τῆς περιόδου. Βλ. A. P. Κανελλόπουλον, Οἰκονομική τῆς Άναπτυξίας, Ανάπτυξις καὶ Πολιτική, Τόμος I. Έπιστης, Benjamin Higgins, Economic Development, New York.

τατοῦ δριοῦ τῶν ἀντίστοιχων δεικτῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν τοῦ πίνακα, ἡταν δῆμος μικρότερη τῆς φυσικῆς αὐξήσεως στίς ὑποανάπτυκτες χῶρες.

Δέν μπορεῖ νά υπάρξει ἀμφιβολία ὅτι ἀπό τὴν ἄποψη τῆς βιολογικῆς ἀναπτυραγογῆς ἡ κρητική κοινωνία ἀκολουθεῖ τὰ πρότυπα τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν τῆς Δύσεως, ἀν καὶ ἔνα παρόμοιο γεγονός δὲν συνέβη μὲ τίς οἰκονομικές δομές καὶ, κατὰ μιὰ ἀναλογία, μὲ τίς ἀναπτυξιακές ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν στὸ ἐρευνώμενο χρονικό διάστημα.¹⁴

φαινομενική μετακίνηση καὶ μετανάστευση τοῦ πληθυσμοῦ

Ἄπο τίς σχετικές στατιστικές καὶ τούς ὑπολογισμούς μας, ἀποδεικνύεται ὅτι ἀπό μιὰ φυσική αὐξήση 57.963 ἀτόμων κατά τὴ δεκαετία 1951–1961, ἡ ἐσωτερική καὶ ἡ ἐξωτερική μετανάστευση ἀφαιρέσεις 36.000 ἀτομ., ἐνῶ κατὰ τὴ δεύτερη δεκαετία ἡ φυσική αὐξήση κατῆλθε στίς 46.558 ἀτομα καὶ ἡ συνολική μετανάστευση ἔφθασε στίς 73.000 περίπου, γεγονός πού δόδῃγησε στὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Νήσου. Φανέρῳ ἐπομένως γίνεται ὅτι τὸ σημαντικό ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ἐξελικτικῶν τάσεων τοῦ πληθυσμοῦ διαδραμάτισαν παράγοντες κοινωνικοίκονομικῆς φύσεως (μετανάστευση) καὶ πολὺ λιγότερο σημαντικό ρόλο οἱ κοινωνικοβιολογικοί παράγοντες (φυσική αὐξήση). Ἔξ ἄλλου, ἀπό τὰ στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ πίνακα (πίνακας 3) προκύπτει ὅτι ἡ μετανάστευση πρός τὸ ἐξωτερικό διατηρεῖται σέ σχετικός χαμηλὸς ἐπίπεδο, συγκρινόμενη τόσο μὲ τὴ φυσική αὐξήση, ὅσο καὶ μὲ τὴ συνολική μετανάστευση τῆς ἀντίστοιχης περιόδου, μέχρι τὸ 1960. Συγκεκριμένα, ἡ μετανάστευση πρός τὸ ἐξωτερικό ἀποτελοῦσε τὸ 17% τῆς συνολικῆς πληθυσμικῆς διαρροῆς καὶ τὸ 11% περίπου τῆς φυσικῆς αὐξήσεως τῆς περιόδου. Ἀπό τὸ 1960 ἡ ἐξωτερική μετανάστευση ἀκολουθεῖ μιὰ ἔντονα ἀνδική πορεία, γιὰ νά φθάσει ἔνα maximum 6.300 μετανάστων τὸ διάστημα 1964–65. Στὸ διάστημα 1961–68 ἡ μετανάστευση πρός τὸ ἐξωτερικό—μέσος δρος 3.630 μετανάστες—ἀποτελοῦσε τὸ 50% περίπου τῆς συνολικῆς μετανάστευσεως καὶ τὸ 80% περίπου τῆς φυσικῆς αὐξήσεως. Κατά συνέπεια, μεταξύ τῶν δύο δεκαετιῶν παρατηρήθηκε μιὰ ἔντονη διαφοροποίηση στίς παραπάνω δημογραφικές ἀναλογίες. Είναι περιτό νά σημειωθεῖ καὶ ἐδῶ—ἀφοῦ τὸ γεγονός εἶναι γενικότερο—ὅτι τὴ μεγαλύτερη ἀναλογία τῶν μεταναστῶν ἀποτελοῦσαν οἱ βιολογικά εὐρωπαῖς καὶ κατά συνέπεια παραγωγικά σημαντικές ἡλικίες, ἐνῶ

14. Ιοάν. Ε. Μαυρομάτη, Δομαί, Λειτονογικότης καὶ Ἀνάπτυξης τῆς Κρητικῆς Οἰκονομίας, 1951–1971.

ἀντίθετα αὐτοὶ πού παλιννοστοῦσαν ἡταν στὴ μεγάλη πλειοψηφία ἄτομα γεροντικῶν ἡλικιῶν.

κατανομή ἡλικιῶν

Ἀποτέλεσμα τῶν μεταβολῶν πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω ὑπῆρξε ἡ σημαντική μεταβολή τοῦ δύναμαζμένου δείκτη γηράνσεως τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδὴ τοῦ δείκτη ἐκείνου ἐνιαίας ποσοτικῆς συλλήψεως τῶν μετασχηματισμῶν στὶς πυραμίδες ἡλικιών τοῦ πληθυσμοῦ. Πράγματι, ἡ τιμὴ τοῦ δείκτη αὐτοῦ ἀνήλθε ἀπό 30,0% κατά τὸ 1951, σε 33,5% κατά τὰ μέσα τῆς εἰκοσαετίας, καὶ σε 50,7% κατά τὸ 1971 (πίνακας 5).

Πρέπει νά σημειωθεῖ ἴδιαίτερα ἐδῶ ὅτι ἐνῶ ἡ ἀλλοίωση τῆς συνθέσεως τῶν βασικῶν διαρροῶν ἡλικιῶν ὑπῆρξε σχεδόν δριακῆς μορφῆς στὸ διάστημα τῆς πρώτης δεκαετίας, ἀντίθετα ὑπῆρξε ἐξαιρετικά ἔντονη κατά τὸ δεύτερο ἥμισυ τῆς περιόδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Δείκτης γηράνσεως κατά νομούς καὶ περιοχές (ἀναλογία πληθυσμοῦ 65 ἑταῖς καὶ ἀνά ἑπτὸν 100 ἀτόμων ἡλικίας 0–14 ἑταῖς)

	1951	1961	1971
Ήρακλειόν	25,2	28,1	42,8
Χανίων	31,7	35,0	52,1
Ρεθύμνης	33,5	36,6	55,8
Λασιθίου	37,3	43,4	71,1
Άστικές	24,7	24,7	33,9
Ημαριστικές	26,4	28,2	36,9
Αγροτικές	32,0	37,9	65,0

Π.γ.η: ΕΣΕΕ. Υπολογισμοὶ μας.

Θά πρέπει ἐπίσης νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι σημαντικές ὑπῆρξαν οἱ ἐνδοπεριφερειακές διαφοροποιήσεις στὴ σύνθεση τῶν ἡλικιῶν. Οἱ ἀστικές περιοχές τῆς Νήσου παρουσιάσαν τὸ χαμηλότερο δείκτη γηράνσεως, γεγονός πού μαρτυρεῖ τὴ σχετικά μὲ τὶς ἀγροτικές περιοχές ἔντονη δημογραφική ζωτικότητά τους. Πλάι στὶς ἀστικές περιοχές βρίσκονται—πάντοτε ἀπό τὴν ἀποψη ἀντή—οἱ ἡμιαστικές περιοχές, ἐνῶ οἱ ἀγροτικές παρουσιάσαν σημαντικά ὑψηλότερους δείκτες. Χαρακτηριστικό ἐπίσης είναι τὸ πολὺ σοβαρό γεγονός ὅτι ἡ κατάσταση στὶς ἀγροτικές περιοχές (πίνακας 5) χειροτέρευει διαχρονικά μὲ πολὺ ταχύτερο ρυθμό ἀπό δι. τι στὶς δύο ἄλλες κατηγορίες περιοχῶν.

ἀγροτικός, ἀστικός πληθυσμός

Ὄπως φαίνεται ἀπό τὰ στοιχεῖα τοῦ παρακάτω πίνακα, παρ' ὅλες τὶς συγκριτικά μὲ τὰ διεθνή πρότυπα ἱκανοποιητικές διαχρονικές μεταβολές στὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἀναλογία τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ στὴ Νήσο σε δῆλη τὴν ἐρευ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Άναλογίες άστικού, ημιαστικού και άγορικού πληθυσμοῦ Έλλάδος και Κρήτης

	1951	Άστικός 1961	1971	1951	Ημιαστικός 1961	1971	1951	Άγορικός 1961	1971
Έλλας	37,7	43,3	53,2	24,8	12,9	11,7	47,5	43,8	35,1
Κρήτη	23,2	26,8	31,8	8,8	9,2	11,4	68,0	64,0	56,8

νώμενη περίοδο υπήρξε μικρότερη της άντιστοιχης έθνικής άναλογίας, δύος μικρότερο του έθνικού υπήρξε κατά τόν αυτό χρόνο τό κατά κεφαλήν περιφερειακό προϊόν.

Από τίς διατοπικές και διαχρονικές αύτές διαποτώσεις, συνάγεται δια την περιπτώση της Κρήτης ισχύει ή θετική σχέση μεταξύ του ύψους του κατά κεφαλήν είσοδήματος και του ποσοστού του άστικου πληθυσμού, σχέση πού προκύπτει άπο τήν έμπειρια τής έξελιξεως τῶν προγράμμαν σήμερα χρωρῶν.¹⁵ Θά πρέπει επίσης νά σημειωθεῖ έδω διτή ή άναλογία μεταξύ άστικου πληθυσμού της Νήσου και του συνολικού άστικου πληθυσμού της Χώρας μειώθηκε πολύ λίγο κατά τή διάρκειά της ένωνμένης περιόδου, άφον αυτή κατήλθε άπο 3,6% κατά τό 1951 σε 3,3% κατά τό 1971. Έπομένως παρ' δηλη τήν άναπτυξιακή πορεία της κρητικής οίκονομίας, οι άναπτυξιακές προσπάθειες δεν ήπηραν τέτοιας φύσεως και έκτασεως, ώστε η σχετική άναλογία μεταξύ έθνικου και περιφερειακού μεγέθους νά γίνεται εύνοικότερη γιά τήν περιφέρεια, γεγονός πού άποδεικνύει σε ένα βαθμό τήν άποτυχία τῆς πολιτικής περιφερειακής άναπτυξεως γιά τή Νήσο.¹⁶ Πράγματι, τό πρόβλημα αυτό συνέπεια θασικά μέ τό πρόβλημα της σχετικής έλλειψεως εύκαιριων άπασχολήσεως εις τούς έκτος Γεωργίας κλάδους της κρητικής οίκονομίας, άλλα και μέ τόν ίδιατερο οίκονομικό δυναμισμό δριστέμενον γεωργικῶν καλλιεργειῶν της Νήσου.

Χαρακτηριστικά άναφέρεται διτη, σύμφωνα μέ τούς υπόλογισμούς μας, 41.000 περίπου άγρότες έγκατελειψαν τήν υπαίθρο της Κρήτης, κατά τό πρώτο ήμισυ της είκοσιατίας, ένων οι άστικές περιοχές άπερρόφησαν μόνο 4.000 περίπου άτομα, δηλαδή τό 10% τῶν μετακινηθέντων άγροτῶν. Κατά τή δεύτερη δεκαετία, ή τάση αυτή παρουσιάζεται έντονωτέρη, άφον ή πληθυσμακή διαρροή άπο τήν υπαίθρο υπήρξε υψηλότερη, συγκεκριμένα 71.000 περίπου άτομα, οι δέ άστικές περιοχές—στήν περίπτωση αυτή τό Πολεοδομικό Συγκρότημα "Ηρακλείου"—μπόρεσαν νά συγκρατήσουν μόνο τό 2,5% τῶν άγροτῶν πού μετακινήθηκαν. Τά ποσοστά αυτά είναι πολύ μικρά και σχετίζονται άμεσα μέ τήν άδυναμία ούσιαστικῶν

διαρθρωτικῶν μεταβολῶν στήν κρητική οίκονομία κατά τήν περιόδο αυτή.

δημογραφικές μεταβολές και οίκονομική άναπτυξη

Δέν υπάρχει καμιά άμφιβολία σήμερα διτη ή σχέση μεταξύ πληθυσμακῶν δομῶν και έξελιξεων άφ' ένός και οίκονομικής άναπτυξεως άφ' έτερου, κατά τήν άμφιπλευρη και δυναμική έννοια της, άποτελεί ένα άπο τά περισσότερο πολύπλοκα, πολυσύνθετα, άλλα και θεμελιώδη προβλήματα στόν άλλο χώρο της Οίκονομικής της Αναπτυξεως.¹⁷

Ένας άρκετά σημαντικός παράγοντας στή διαμόρφωση εύνοικής ή μή σχέσεως μεταξύ πληθυσμού και οίκονομικής άναπτυξεως, είναι ή ίδιατερη δημογραφική διάρθρωση της κοινωνίας, και ειδικότερα ή κατανομή του πληθυσμού μεταξύ παραγωγικῶν και μή ήλικιδων. Πράγματι, μία πληθυσμιακή αύξηση πού συντελείται μέσα σε ένψηλες άναλογίες τῶν παραγωγικῶν ήλικιδων—ένω διατηρούνται θέβαια δοιοι οι άλλοι παράγοντες ποι έπειραζουν τήν παραγωγικότητα τής οίκονομίας σταθερῶν—είναι λογικό νά έχει εύνοικότερα άποτελέσματα στήν αύξηση τού κατά κεφαλήν προϊόντος, άπο δ, τι ήν αυτή γινόταν σε διαφορετικό πλαίσιο ήλικιδων. Και αυτό, γιατί στήν πρώτη περίπτωση οι παραγωγικές δυνάμεις της οίκονομίας αύξανονται—πάντοτε σ' ένα δρισμένο χρονικό πλαίσιο—ταχύτερα άπο τής κατανωτικές μονάδες της.

Είναι γενικότερα γνωστό διτη γιά τή μέτρηση της σχετικής έπιβαρυνσεως τῶν παραγωγικῶν ήλικιδων έχει καθιερωθεί διείκτης έξαρτησεως, και είναι ένα κλάσμα τού όποιου δ' άριθμητης είναι τό σύνολο του πληθυσμού τῶν ήλικιδων άπο 0-15 και 65 και ήνα,¹⁸ ένω παρονομαστής είναι τό σύνολο τῶν άτόμων πού έχουν ήλικια άπο 15-59 ή 64 έτῶν. "Όπως είναι φανερό, μέ τό κλάσμα αυτό προσδιορίζεται ή σχέση μεταξύ παραγωγικῶν και μή ήλικιδων. Στόν παρακάτω πίνακα παρουσιάζεται ή δομή του πληθυσμού της Έλλαδος κατά τρεις θα-

17. Ενθ' ανωτ., R. T. Gill, "Επίσης, Simon Kuznets, Benjamin Higgins και Α. Π. Κανελλόπουλος.

18. Σέ πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιάται, σάν άριθμητής, τό θύροισμα τῶν ήλικιδων 0-15 και 60 και ήνα.

15. Ιωάν. E. Μαυρομάτη. Δουάι, Λειτουργικότητης και Αναπτυξής τής Κρητικής Οίκονομίας, 1951-1971.

16. Βλ. παραπάνω μελέτη.

σικές διμάδες ήλικιδῶν, ὅπως ἐπίστης καὶ οἱ ἀντίστοιχοι δεῖκτες γηράνσεως καὶ ἔξαρτήσεως σέ διάφορες ἐποχές. Ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνάγεται ὅτι ὁ δεῖκτης ἔξαρτήσεως διαχρονικά μειώνεται ἀφοῦ ἀπό 75 τὸ 1907 κατῆλθε σὲ 53 τὸ 1961. Χαρακτηριστικό εἰναι ὅτι ἡ μειώση τοῦ δεῖκτη ἔξαρτήσεως ὀφείλεται στὴ μειώση τῶν νεαρῶν ήλικιδῶν, ἀποτέλεσμα τῆς ἰσχυρῆς κάμψεως τῆς γεννητικότητας διαχρονικά, ἀφοῦ τὸ ποσοστό τῶν γεροντικῶν ήλικιδῶν αὐξάνεται στὸν ἀντίστοιχο χρόνο.

ΠΙΝΑΚΑΣ. Δομὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ

Πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ μεγάλες διμάδες ήλικιδῶν (ἐκατοστιαίες ἀνάλογίες), δεῖκτες γηράνσεως καὶ ἔξαρτήσεως

Έτος	Πληθυσμός	Δεῖκτης γηράνσεως	Δεῖκτης ἔξαρτήσεως
0-14	15-64	65	
1907	38,3	57,6	4,1
1920	34,3	60,0	5,7
1928	32,2	62,0	5,8
1940	33,0	60,7	6,3
1951	28,3	64,8	6,9
1961	26,4	65,3	8,3
1971	25,4	63,7	10,9
			42,9

Π. γ. ή: ΕΣΥΕ, Ἐπίσης, ἡ Μορφολογία τῆς Νεοελληνικῆς Κοινωνίας, Δ.Γ. Τσαούση, Ἀθῆναι 1973.

"Ἄν ληφθοδιν, ἔξ οὐλού, ὑπ' ὅψῃ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐπόμενου πίνακα, πού ἀναφέρονται σέ διμάδες ἀναπτυγμένων καὶ ἀναπτυσσόμενών χωρῶν, ἐπιβεβαιώνεται καὶ πάλι ἐμπειρικά ἡ ἀποψη γιὰ τίς ἀξιόλογες ἀλλοιώσεις τῆς διαρθρώσεως τῶν ἡλικιῶν κατὰ τὴν οἰκονομική ἀνάπτυξην." Ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προκύπτει μιὰ ἰσχυρὴ συσχέτιση μεταξὺ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κατὰ κεφαλὴν προϊόντος καὶ τοῦ δεῖκτη ἔξαρτήσεως, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ χῶρες μὲν ὑψηλό κατ' ἄποιν εἰσόδημα παρουσιάζουν χαμηλό δεῖκτη ἔξαρτήσεως. Ἐπίσης, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τὸ ποσοστό τῶν νεαρῶν ήλικιδῶν στὶς ὑπὸ ἀνάπτυξη οἰκονομίες, κατά τὰ μέσα τῆς εἰκοσαετίας, ἦταν περίπου δύο φορές μεγαλύτερο ἀπό τὸ ἀντίστοιχο τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν.

Διάρθρωση πληθυσμοῦ στὶς ἀναπτυγμένες καὶ ὑπὸ ἀνάπτυξη χώρες κατά τὸ 1960

Κατὰ κεφαλὴν ἀκαθάριστο ἑγχώριο προτίον

	575 καὶ ἄνω	200- 575	200 καὶ κάτω
Πληθυσμός 0-14	27,4%	39,8%	43,3%
Πληθυσμός 15-59	58,2%	52,6%	51,3%
Πληθυσμός 60 καὶ ἄνω	14,4%	7,6%	5,4%
Δεῖκτης ἔξαρτήσεως	0,72	0,90	0,95

Π. γ. ή: Simon Kuznets, *Modern Economic Growth*, σελ. 438, Πίνακας 8.2.

Μέ βάση τὸ πολὺ συνοπτικό αὐτὸ θεωρητικό πλαίσιο ἀναλύσεως, θά προσπαθήσουμε νά διερευνήσουμε τίς εἰδίκες συνθήκες πού ἐπικράτησαν στὴ Νήσο κατά τὴν ἐρευνώμενη περίοδο.

Συγκεκριμένα, τὸ ποσοστό τῶν ήλικιδῶν 0-15 στὴν Κρήτη ἦταν 29,9% στὴν ἀπογραφή τοῦ 1951, 28,3% στὴν ἀπογραφή τοῦ 1961, καὶ τέλος 25,0% στὴν τελευταία ἀπογραφὴ τῆς εἰκοσαετίας. Αὗτά τὰ ποσοστά θά πρέπει νά συγκριθοῦν μὲ τὰ ποσοστά 28,6%, 26,6% καὶ 24,9% τῆς Ἑλλάδος κατά τὶς ἀντίστοιχες ἀπογραφές. Μέ βάση τὰ σχετικά στοιχεῖα τῆς ΕΣΥΕ μποροῦμε νά ὑπολογίσουμε τὸ δεῖκτη ἔξαρτήσεως γιὰ τὴ Νήσο καὶ γιὰ ὅλοκληρη τὴ Χώρα. Πράγματι, αὐτὸς ἀνῆλθε σὲ 64 κατά τὸ 1951, σὲ 60 κατά τὸ 1961 καὶ σὲ 64 περίπου κατά τὸ 1971, ἐνῶ τὰ ἀντίστοιχα ἐθνικά¹⁹ μεγέθη ἦταν 54, 53 καὶ 56.

Μέ βάση τὰ παραπάνω στοιχεῖα καὶ ὑπολογισμούς μποροῦμε νά συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: α) Μέ τὴν ἄνοδο τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος, δεῖκτης ἔξαρτήσεως τῆς κρητικῆς κοινωνίας παραμένει σταθερός στὸ ὑψος 64. Θά πρέπει ὅμως νά τονισθεῖ ἴδιατερα ἐδῶ, ὅτι ἡ σταθερότητα τοῦ δεῖκτη αὐτοῦ στὴ Νήσο διάναριετ τὴ γενικὴ τάση μειώσεως τοῦ μὲ τὴν οἰκονομική ἀνάπτυξη πού διαπιστώσαμε παραπάνω, καὶ αὐτὸς γιὰ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι τιμὴ τοῦ δεῖκτη ἦταν καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου σημαντικά μικρή, ἀν λάθονμε ὑπ' ὅψῃ διεθνεῖ πρότυπα, καὶ δὲ δεύτερος, γιατὶ ἡ σταθερότητα του ἐπηρεάσθη ἀπό τὴν αὔξηση τῶν γεροντικῶν μόνο ηλικιῶν. β) Τόσο κατὰ τὴν πρώτη δσο καὶ κατὰ τὴ δεύτερη καὶ τρίτη ἀπογραφή δεῖκτης ἔξαρτήσεως τῆς Νήσου παραμένει ἀρκετά ὑψηλότερη τοῦ τόν ἀντίστοιχου τῆς Χώρας, γεγονός πού βρίσκεται σὲ συμφωνία μὲ τὶς συσχετίσεις πού ἀναφέραμε παραπάνω. γ) "Οπως φαίνεται ἀπό τὰ στοιχεῖα τὸν σχετικὸν πίνακα, τόσο τὸ ποσοστό γιὰ τὶς νεαρές ηλικίες, δσο καὶ γιὰ τὶς γεροντικές, καὶ κατὰ συνέπεια ὁ δεῖκτης ἔξαρτήσεως στὴ Νήσο, ἐπλησίαζαν τοὺς ἀντίστοιχους δεῖκτες τῶν ἀναπτυγμένων χωρῶν, δηλαδὴ τῶν χωρῶν πού βρίσκονταν ἀπό ἄποψη κατὰ κεφαλὴν προϊόντος πάνω ἀπό τὰ 575 δολ., ἐνῶ τὸ κατὰ κεφαλὴν προϊόν τῆς Νήσου κατά τὰ μέσα τῆς ἐρευνημένης περίοδου ἀνέρχοταν μόνο στά 250 δολ. περίπου.²⁰ Ἀναμφίθολα τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς εὑνόκητης δημογραφικῆς καταστάσεως συνετέλεσε ἀρκετά στὴν εὐκολότερη καὶ ταχύτερη ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας τῆς Νήσου, καὶ εἶναι μεγάλης σημασίας, γιατὶ ἀποδεικνύει ὅτι δρισμένες δημογραφικές—δτος καὶ πολιτιστικές—ἔξελξεις καὶ συνθήκες στὴν κρητική κοινωνία τῆς περιόδου δέν φαίνεται νά ἦταν ἔξαρτημένες ἐντονα ἀπό οἰκονομικές παραμέτρους, δπως συνέβαινε σὲ ἄλλες χώρες χαμηλὸς βιοτικὸν ἐπιπέδον. δ) Ἐπίσης πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ περιφερειακὸς χα-

19. Γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν δεῖκτῶν αὐτῶν χρησιμοποιήθηκαν οἱ διμάδες ηλικιῶν 0-15 καὶ 65 καὶ ἄνω.

20. Βλ. ἀνωτ. I. E. Μαυρομάτη, Δομαὶ, Λειτουργικότης καὶ Ἀνάπτυξης τῆς Κρητικῆς Οἰκονομίας, 1951-1971.

ρακτήρας τής κρητικής οίκονομίας διαφοροποιούσε τό πρόβλημα τής έπιβαρύνσεως τῶν παραγωγικῶν ἡλικιών, δεδομένου ότι τό πρόβλημα αὐτό συνδέταν ἄμεσα μέ τό δημοσιονομικό ἰσοζύγιο (δαπάνες τακτικοῦ καὶ προϋπολογισμοῦ δημοσίων ἐπενδύσεων—φόροι καὶ ἄλλα ἔσοδα γιά τήν καὶ ἀπό τήν Κρήτη) μιᾶς εὐρυτέρας οίκονομίας. Ὁπωδήποτε δῶμας ή εύνοικη κατάσταση καὶ τής Χώρας καὶ τῆς περιφέρειας, ἀπό ἀποψης δημογραφικοῦ προτύπου, συνετέλεσε θετικά στήν οίκονομική ἀνάπτυξη τῆς Νήσου.

Με βάση τά ἑκτέθεντα στοιχεῖα καὶ τίς ἀναλύσεις γιά τή φυσική αὔξηση τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ, μποροῦμε σύμπερασματικά νά σημειώσουμε τά ἀκόλουθα: α) Τό σχετικά χαμηλό βιοτικό ἐπιπέδο, δ ἀγροτικός χαρακτήρας τῆς οίκονομίας, ἡ ὑψηλή πληθυσμική πονότητα στίς ἀγροτικές περιοχές, οἱ ὅχι ἀπόλυτα εύνοικές οἰκολογικές συνθήκες, ἡ ὑπαρξη σέ δὴ σχεδόν τήν εἰκοσαετία συγκαλυμμένης ἡ φανερής ἀνεργίας καὶ ὑποπασχολήσεως παρ' ὅλη τήν ἀιχιόλογη μετανάστευση, δῆγονδην ἀσφαλῶς στό συμπέρασμα ότι ἡ σχετικά χαμηλή φυσική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ οἱ λοιπὲς εύνοικές δημογραφικές δόμες, ὑπήρξαν παράγοντες συντελεστικοῦ γιά τήν εὐκολώτερη ἀνάπτυξη τῆς Νήσου. Είναι φανέρο δῆτι ὅποιοςδήποτε παράγοντας πού θά προκαλούσε πληθυσμιακή αὔξηση—ἐπομένως καὶ ἡ φυσική αὔξηση—θά συντείνει στή δημογραφία δύσμενονδ γιά τήν ἀνάπτυξη δημογραφικοῦ πλαισίου, ἐφ' ὅσον βέβαια γίνει ἀποδεκτή ἡ ὑπόθεση—ὑπόθεση ἀνδύλωτη βάσιμη γιά μᾶς—ὅτι μόνον ἐντονότερες πληθυσμιακές πιέσεις δέν θά είχαν θετικές ἐπιπτώσεις στό ρυθμό ἀναπτύξεως τῆς οίκονομίας.²¹ β) Βέβαια, κάτω ἀπό δρισμένες προϋποθέσεις, δῆς πλήρης ἐλλειψη παλιννοστήσεως ἡ μεγαλύτερος ὑποβιθασμός τῆς γεννητικότητας τοῦ πληθυσμοῦ, η συνέχιση τῶν ιψηλῶν ἀναλογιῶν ἀποτελερικής καὶ ἐξωτερικής μεταναστεύσεως—ὑποθέσεις πού δέν φαίνονται βάσιμες κάτω ἀπό τίς τρέχουσες ἐξελίξεις καὶ προβλέψεις—, ἡ χαμηλή φυσική αὔξηση τῆς εἰκοσαετίας θά είχαν δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στή μελλοντική πορεία τῆς κρητικής οίκονομίας, αὐτὸ δῶμας δέν ἀναιρεῖ αὐτά πού ἐκθέσαμε παραπάνω γιά τό χρονικό διάστημα 1951-1971.

Κατ' ἀναλογία (καὶ πάντοτε μέ τήν ὑπόθεση δῆτι ἡ μεγαλύτερη προσφορά ἔργατικον δυναμικοῦ κατά τήν εἰκοσαετία δέν θά συντελούσε σέ ἵσχυρότερο βαθμό οίκονομικής ἀναπτύξεως), καὶ ἡ

μετανάστευση ἀποτέλεσε εύνοικό ἀναπτυξιακό παράγοντα. Πράγματι, ἡ διαρροή πληθυσμοῦ ἀπό τή Νήσο ἀμβλυνε τίς πληθυσμιακές πιέσεις ἐπί τῶν κεφαλαιούχων καὶ φυσικῶν πόρων πού διαχρονικά δημιουργήθηκαν ἡ ἀξιοποιήθηκαν, μέ συνέπεια—γι' αὐτούς πού ἀπόμεναν—ἡ σχέση κεφαλαίου-ἔργασίας καὶ τό κατά κεφαλήν προϊόν νά είναι ὑψηλότερα. Μέ τή βάσιμη δέ ὑπόθεση δήτι καὶ τά εἰσοδήματα τῶν Κρητῶν μεταναστῶν ὑπήρξαν ὑψηλά στήν ἀλλοδαπή κατά τήν ἴδια περίοδο, καὶ ἀκόμη δῆτι ἡ τεχνολογική ἐπιμόρφωση τῶν ἔργατων ἀνδύλων μπορεῖ νά ἀποτέλεσε ἵσχυρο μελλοντικό κεφαλαίο, ἵσχυροποιεῖται ἡ ἀποψη τῆς εύνοικής ἐπιδράσεως τῆς συνολικῆς μεταναστεύσεως, ἢν βέβαια δέν συνεκτιμήθον πιθανές συναισθηματικές, ψυχολογικές, κοινωνικές καὶ γενικότερα μή οίκονομικές δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις γιά τούς μετανάστες.

Οἱ ἀπόψεις πού ἐκθέσαμε δέν ἀποκλείουν τή σκέψη δῆτι ἵσχυρότερες ἀναπτυξιακές προσπάθειες—ἀπ' αὐτές πού καταβλήθηκαν—μέ παράγωγο ὑψηλότερο ρυθμό ἀναπτύξεως καὶ μεγαλύτερη οίκονομική δραστηριότητα, θά ἡταν δυνατό νά συγκρατήσουν, κάτω ἀπό συνθήκες σχετικά ὑψηλοῦ εἰσοδήματος καὶ πλήρους ἀπασχολήσεως, ἢν δχι δό, ἵνα μεγάλο μέρος τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος τῆς είκοσαετίας. Μεθοδολογικά δῆμας φθάνουμε τώρα στό δεύτερο σκέλος τοῦ δόλου προβλήματος, δηλαδή στίς ἐπιδράσεις τίς δύοτες ἔχει ἡ οίκονομική ἀνάπτυξη ἡ ἐλλειψη αὐτῆς πάνω στίς πληθυσμιακές συνθήκες καὶ ἐξελίξεις. Πράγματι, μπορεῖ νά σημειωθεῖ μέ βεβαίότητα δῆτι, παρ' ὅλη τήν αὔξηση τοῦ κατά κεφαλήν εἰσοδήματος, ἡ οίκονομία τῆς Νήσου δέν ἀναπτύχθηκε σέ τέτοιο βαθμό, γιά νά μπορέσει νά συγκρατήσει ἔνα μεγάλο μέρος τῆς μεταναστεύσεως.

Ἄπο τήν ἀποψη αὐτή κρινόμενη ἡ δῆλη ἀναπτυξιακή πορεία τῆς περιόδου—καὶ κατά τή γνώμη τοῦ συγγραφέα αὐτή είναι ἡ δρθή ἀποψη—δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἱκανοποιητική, ὃσο ίκανοποιητική τήν παρουσιάζουν οἱ ρυθμοί αὔξησεως τοῦ κατά κεφαλήν προϊόντος πού ἀναφέρουμε σέ ἄλλες θέσεις.²² Πρέπει νά γίνει ἀποδεκτό δῆτι τό γεγονός αὐτὸ μειώνει τή σημασία τῆς οίκονομικῆς προόδου πού ἐπιτεύχθηκε κατά τό διάστημα 1951-1971. Ἡ κρητική οίκονομία δέν ἡταν δυνατό νά ἀπορροφήσει, μέ τίς δεδομένες γενικότερες ἀναπτυξιακές συνθήκες καὶ ἐξελίξεις, τό προϊόν τοῦ φυσικοῦ δυναμισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ της.

21. Ὁρισμένοι οίκονομολόγοι καὶ κυρίως δ. Α. Ο. Hirschman ἔχουν ὑποτηρίξει ἀντίθετες θέσεις δῶν αφορά τίς πληθυσμιακές πιέσεις στήν οίκονομική ἀνάπτυξη.

22. Βλ. ἀνωτ. I.E. Μαυρομάτη. Δομαί, Λειτουργικότης καὶ Ἀνάπτυξις τῆς Κρητικής Οίκονομίας, 1951-1971.